

Szatmári zsidók a művelődési életben

Amikor szatmári zsidókról beszélünk, a múltról beszélünk. Az ő szervezett szatmári múltjuk a XIX. század közepén megalakult zsidó hitközséggel kezdődik (1842.) és 1944-ben ért véget. Jelenlétük, mint májusi zápor verte, ugyanakkor termékenyítette meg a város gazdasági és szellemi életét. Ami a két időpont előtt és után történt, két merőben ellentétes irányú élet- és társadalmi folyamatként tekinthető. A hitközség megalakulását közvetlenül megelőző, évszázad a III. Károly király által kitiltott zsidó élet újraszerveződésével, a be- és visszatelepültek beilleszkedésével, önmaguk elfogadtatásával telt el. Erről a régmúlt, XVIII. századi, XIX. század eleji zsidó mozgolódásról Kaczér Illés Jerikó ostroma című regénye ad tájékoztatást. Az 1945. utáni zsidó élet első néhány éve a zsidó öntudat megerősödését, a kommunista hatalomba vetett reményt, majd gyors csalódást, végül a hazatérés elhatározását érlelte meg bennük.

Régóta feszengő kérdés bennem, hogy ki állít emléket, emléktáblát, szobrot, ki neves el utcát azokról a szatmári zsidókról, akiknek életcéljai között éppen ennek a közösségnek a felemelése, gazdagítása volt múlhatatlan érdemük.

A Szatmárnémetiből származó, vagy életművét itt megvalósító zsidó értelmiségiek közül csupán néhány művészről szólunk: festőművészekről, színészekről, írókról, zenészekről. A lexikonok módszerével ABC sorrendben mutatom be őket nem pedig szakmai csoportosítás vagy valamilyen minősítés szerint.

Ki állít emléktáblát, ki állít szobrot, ki nevez el utcát **Adler Ernő Kaba Wolf Elijahu** grafikus, festőművészről? Adler Ernő Kaba, azaz Elijahu Wolf Adler 1912. november 29. született Szatmárnémetiben. „Míg a többi zsidó fiatal Tórát tanult a chaidrben, addig én festészetet” emlékezik egyik levelében. A 12 esztendő Adler Ernőt beíratták a nagyhírű nagybányai festőiskolába, ahol Thorma Jánosnál, Krizsán Jánosnál tanul festészetet. A tizennégy esztendő kamasz 1926 – 1929 között Budapesten folyta tanulmányait az Iparművészeti Iskolában Sándor Béla növendékeként.

1933. január 29-én, Budapesten részt vesz a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete által szervezett csoportos kiállításon az Ülői út 11-13 szám alatti székházban. Adler Ernő vezeti a plakáton a kiállító ifjú művészek névsorát, majd Anna Margit, Kun Sándor, Péter Imre, Stark Ernő, Tauber Vilmos, Ungár Ámos Imre, Gerő Gyula, Izsák Márton, Strasser István, Barna János, Schorr Tibor követi. Ebből a csapatból Adler Kabán kívül Gerő Gyula aradi származású szobrászművész, Izsák Márton marosvásárhelyi szobrászművész, Strasser István és Anna Margit számára teremt hervadhatatlan babérokat a művészet.

A történelem enged Adler számára még időt néhány kiállításra Budapesten, Bukarestben, Kolozsváron, Nagykárolyban. 1944-1945 között Auschwitz, Mauthausen, Ébensee életének állomásai, ha azt életnek lehet nevezni, ami ott történt. Az Auschwitzból hazaérkezettek, így Adler Kaba festőművész is, keresi a helyét a háború után alakulóban lévő új világban. A hagyományos zsidó névadási szokásokat új elemmel gazdagítja, amikor bevezette az un. névadási emléklapot. Ez a „műfaj” előzmény nélküli volt a zsidó közösség életében. Több, mint két tucat maradt ránk ezekből az emléklapokból. 1947-ben kiállítással és albummal lép a szatmárnémeti közönség elé „1944-1945 Auschwitz” címmel. Az albumot 200 számozott példányban adták ki a művész aláírásával.

1949-ben a Galila bevándorlókat szállító hajó kiköt az alig egy éve alakult Izrael partjain, fedélzetén Adler Kabával. Adler Eliahu, mert most már nem Kaba, hanem Eliahu, Izraelbe érve belevetette magát a munkába. Még ebben az évben, azaz 1949-ben, Jaffában az Alharizi utcában lévő kiállító teremben csoportos kiállításon mutatkozik be először új hazájában. 1961-ben a Bét Cionei American teremben megtartja 51 munkából álló első izraeli

önálló kiállítását. 1964-ban Tel Avivban a Demian Galériában, 1966-ban Tel Avivba a Bet Szokolov teremben szerepel önálló tárlatokon.

1967. október 10-29 között, az 55 éves Adler Eljahu Wolf Ernő először szerepel New Yorkban. A nagy érdeklődéssel várt kiállítás a Theodor Herzl Institut-ban kerül megrendezésre. Alfred Werner műkritikus többek között ezt írja Adler munkáiról „Adler sokoldalú művész. Finom és szelíd képeket is tud alkotni, amelyeket hagyományos színekben és meglátásokban ábrázol, csöndes áttetsző képeket, amelyek az impresszionistákat is elvarázsolhatnak. Ugyanakkor képes erőszakos és vehemens mozzanatokot is előadni és vakmerően olyan színeket a vászonra dobni, amelyeknek az árnyalatai inkább lelkiállapotokat fejeznek ki, mintsem objektív tényeket örökítenek meg.”

Adler Kaba utolsó önálló kiállítása Tel Avivban a Dizengoff utcai Rosenfeld teremben volt 1984-ben. Tel Avivban halt meg 1989. augusztus 18-án. 1991. február 19-én Petha-Tikva – ban emlékkiállítást rendeztek a helyi múzeum tulajdonában lévő műveiből.

Ki állít emléktáblát, kiállít szobrot, ki nevez el utcát **Arányi Dezső** tenorista énekesről, Arányiról, aki Szatmárnémetiben született 1859. augusztus 18-án, Pesterzsébeten halt meg 1923. jún. 21-én.

Arányi Dezső Budapesten Bellovits Imrénél, Bécsben Geiringernél, később Milánóban tanult. Brünben debütált 1890-ben Meyerbeer Hugenották c. operájának Raouljaként. Később többször visszatért első nagy sikerei színhelyére. 1891-ben a brüni Városi Színházban nagy sikerrel énekelte Mascagni Parasztbecsületének Turidu szerepét. Prágában, a Német Operaházban énekel (1902-1907). Prágai éneklésének egyik nagy eseménye, hogy részt vett D'Albert Hegyek alján c. operájának bemutatóján, mint Pedro. Arányi a Berlinben a Kroll-opera tagja, egyidejűleg a milánói Scala tagja, majd a budapesti Operaház egyik legnépszerűbb vezető lírai tenoristája. 1905. április 27-én-én a Bohémélet budapesti bemutatóján a zeneszerző is részt vett. Arányi Dezső Rodolpho szerepében lépett fel, Szamosi Elza, Várady Sándor, Bech Vilmos, Erdős Richárd voltak a partnerei. 1906. május 20-án a Magyar kir. Operaházban a Pillangókisasszony férfi főszerepében arat nagy sikert Szamosi Elza partnereként.

A századforduló idején az egyik legjelentősebb európai tenorista volt. Híres szerepei főleg a francia repertoárból valók, ugyanakkor jelentős Mozart-énekes is. Erre legyen bizonyíték, hogy Salzburgban Don Ottaviót énekelte, ami bármelyik énekes számára a legnagyobb kitüntetés.

Arányi Dezső mint vendégművész sokszor tért haza szülővárosába és népszerűsítette az opera műfaját ebben a vidéki városban is.

Ki állít emléket, szobrot, ki nevez el utcát **Baradlay László** színész, újságíró, íróról.

Budapesten született 1902-ben november 29-én. Az 1919-1920. színi évadban Szatmárnémetiben volt diák. Egyik visszaemlékezésében meséli, hogy Bónyi József játszott akkor Szatmáron, ő pedig Berky tanár úr tilalma ellenére nem tudott lemondani a színházlátogatás öröméről. Előbb mint színész és színházi rendező dolgozik Fekete Mihály marosvásárhelyi, majd Gróf László szatmárnémeti társulatánál. 1926-tól a Szamos című napilap egyik rovatvezetője, ugyanakkor nagysikerű színházi lapot is szerkesztett Színházi élet címmel. A Szatmárnémeti, majd a Brassói Lapok és a Népújság munkatársa. A harmincas években a Szabadsajtó egyik szerkesztője. 1932-1933-ban a Revü c. hetilap (Szatmárnémeti), később ugyanitt a Sajtó c. lap főszerkesztője (1937-1938). 1933-ban, Szatmárnémetiben megjelent a Változott viszonyok miatt, 1934-ben Brassóban a Megnyitó előadás című társadalmi regénye. Tanúk azt állítják, hogy a lágerben is írt, de művei ott pusztultak el vele Ebenseeben 1944-ben. 1944. június 20-án Horváth Ernő nagyváradi fogász Ebenseeben találkozott Baradlayval, aki az életüktől legszívesebben szabadulni akaró

elkeseredett deportáltakba lelket öntött. Baradlay László szavai így hangoztak „Fiúk! Ne keseredjete el!... egy francia fogolytól kértem és kaptam vizet, és közben az megsúgta, két hét múlva vége a háborúnak. Tehát nem szabad kétségbeesni. Fel a fejfel!” 1944. november 29 -én még élt, emlékezik vissza Horváth Ernő. Újságíró feleségével, Dénes Katóval, Auschwitzban halt meg.

Ki állít emléktáblát **Bech Rózsi** színésznőnek? 1888. augusztus 5-én született Szatmárnémetiben. Színészi pályáját Neményi László híres nagykarolyi társulatánál kezdte. A két világháború között játszott Erdély legtöbb társulatainál. Szatmárnémetiben Gróf László, Földes Mihály és Havassy Miklós színigazgatók szerződtették. Színészi pályáját Kolozsváron a Concordia Zsidó Színházban fejezte be. Auschwitzban halt meg 1944-ben 56 éves korában.

Ki állít emléktáblát, szobrot, ki nevez el utcát **Berger Marcell** (írói neve Pásztor Máté) újságíró, író. 1896. IX. 21-én született a Kolozs megyei Váralmás községben. Szatmárnémetiben, a Református Főgimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait. A kolozsvári Ferenc József egyetemen szerzett jogi oklevelet. Az első világháborúban több kitüntetést kapott, kétszer megsebesült. Budapesten volt újságíró, majd Győrött és Nagykanizsán lapot szerkesztett. Bécsi lapok erdélyi tudósítójaként folytatta pályáját. Dolgozott Erdélyben az Ellenzéknél, a Keleti Újságnál, majd budapesti és erdélyi lapok tudósítója volt Bukarestben. 1929-től Szatmárnémetiben a Szamos munkatársa, majd a Szabadsajtó egyik szerkesztője a harmincas években. Képzőművészettel kapcsolatos írásai is jelentek meg. Mint író, elsősorban novellákat és verseket közölt. 1932-ben megválasztották a Népkisebbségi Újságíró Szervezet szatmári csoportjának elnökévé. 1944-ben 48 éves, amikor eldeportálják. Hazatérve Auschwitzból lapszerkesztő volt rövid ideig. Ideológiai összeférhetlenség miatt távoznia kellett az újságírói pályáról. Könyvüzletet vezetett, majd az ötvenes évek elején Izraelbe távozott.

Ki állít emléket, emléktáblát **Borgida István** művészettörténész- műkritikusnak. Szatmárnémetiben született 1918. március 8-án. Gimnáziumi tanulmányait magánúton végezte. A kolozsvári egyetemen művészettörténeti, esztétikai és lélektani képesítésen vett részt. A bukaresti egyetemen doktorált művészettörténetből. 1948-ban a kolozsvári Igazság művészeti rovatának vezetője. 1949-től a kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Intézet művészettörténeti előadója. Kiállításokat szervezett, számos tanulmányt írt a korabeli képzőművészekről, és képzőművészetről. Munkásságában kiemelt helyet foglal el Krizsán János, Ziffer Sándor, Cseh Gusztáv művészetének tanulmányozása, elemzése, ismertetése. Kolozsváron halt meg 1982. december 13-án.

Ki állít emléket **Bretter György** esszéíró, filozófia szakíróról? 1932. március 21-én született Pécsen. A két Bretter fiú, Pál (Baróti Pál) és György a banktisztviselő szatmárnémeti nagybácsihoz érkezett Budapestről. György középiskolai tanulmányait Szatmárnémetiben, az egyetemieket a Bolyai Tudományegyetem filozófia karán végezte. 1954-1958-ig az Igazság szerkesztője, majd tanársegéd a Bolyai Tudományegyetemen. 1957-1977-ig a G. Dima Zenekonzervatórium adjunktusa. 1959-től 1971-ig a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskolán is adott elő filozófiát. Néhány évig a Babeş-Bolyai Egyetemen filozófia-történeti szemináriumokat vezetett. Az 1967-től megjelenő esszéi és tanulmányai (elsősorban az Utunkban és a Korunkban, de állandó rovata volt az Előre napilapban is) új szint hoztak a hazai magyar bölcsészeti irodalomba, ami - leegyszerűsítve - a marxizmus megújításán való fáradozás volt. Az itt és most logikáját és erkölcsét elemző Adalékok egy hely- és időhatározó sajátosságaihoz (1971), Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről (1973),

a látszatcselekvések helyett a tettek, a tényleges változtatás igényét vetette fel. Munkáiban megjelennek a nyelv és erkölcs, a nyelv és hatalom viszonyát elemző felvetések és nagy bátorsággal mondja ki, hogy a romániai magyarság peremhelyzetbe került a kommunista diktatúra alatt. Korai halála nagy vesztesége a romániai szellemi életnek. Bretter György 1977. november 11-én halt meg Budapesten.

Ki állít emléket, szobrot **Csehi Gyula** irodalomtörténész, kritikusnak. Szatmárnémetiben született 1910. nov. 26-án, 1976. jan. 21-én halt meg Kolozsvárott. 1928-ban Szatmárnémetiben érettségizett. Egyetemi tanulmányait a Sorbonne-on, Bécsben, Kolozsvárott végezte. Nagyváradon lett francia-német szakos tanár. 1943-ban munkaszolgálatra hívják be, így menekül meg a deportálástól, viszont a családja a hitlerizmus áldozata lett. A Bolyai Tudományegyetemen filozófiát ad elő, majd tanulmányi igazgató. Irodalmi munkásságát kritikusként és közíróként folytatja, megjelennek elméleti munkái is, és sok-sok irodalomkritikai mű, monográfia.

Ki állít emléket, szobrot, ki nevez el utcát **Dénes Sándor** újságíró íróról? Dénes Sándor 1880. szeptember 1-én született Mikolában. Gimnáziumi tanulmányait Szatmárnémetiben a Kir. Kat. Főgimnáziumban kezdte. Debrecenben, majd Pesten jogot tanult. Debreceni újságíróskodása idején (1901) Adynak volt munkatársa a Debreceni Ellenőrnél, és a Debrecen szerkesztőségében.

Már mint ismert újságíró 1907-ben hazajön és Nagy Mihály ügyvéddel megindította a Halmi c. hetilapot. 1908-tól harminc éven át a Szamos című napilap szerkesztője, illetve főszerkesztője, a Cimbora c. gyermeklap felelős szerkesztője. A város újságírásának legendás alakja. 1909-ben megjelent Színes riportok c. kötete kapcsán így ír a kritika: „Volt újság Szatmáron ő előtte is, meg is írták, de újságíró nem akadt egy sem...” Újságot írok c. könyve 1928-ban jelent meg először, majd 1930-ban újabb kiadást ért meg, melyben őszinte szakmai vallomást tesz és felidézi az Adyval, Szép Ernővel, valamint rokonával, Bródy Sándorral való találkozásait.

Egy sor társadalmi munkát is elvállalt: alelnöke az Erdélyi és Bánsági Népkisebbségi Újságíró Szervezetnek, elnöke a Magyar Párt kultúrbizottságának, elnöke a Szatmári Újságíró Klubnak, alelnöke a Kölcese Körnek, elnöke a Zsidó Árvagondozó szatmári kuratóriumának, alelnöke a Színházbarátok Társaságának, tagja Szatmár Vármegye Törvényhatósági Bizottságának, tagja a vármegyei nagytanácsnak.

Külön fejezet Dénes Sándor életében a színházzal való kapcsolata. A fiatal Dénes Sándor, mint színpadi szerző rangos társaságban mutatkozott be Nagyváradon 1902. szeptember 27-én, amikor a helyi publicisták egyfelvonásosait kötötték egy előadásba: Bíró Lajos és Dénes Sándor darabja mellett ekkor került színre először Ady Endrének A műhelyben című színjátéka. Szatmárnémetiben az 1922/1923 színi évadot Dénes Sándornak a Fő a beosztás című egyfelvonásosával zárták.

1944-ben, a 64 esztendő Dénes Sándort eldeportálták. Auschwitzban halt meg. Ő volt az egyetlen olyan értelmiségi városunkban, aki Ady, Móricz, Karinthy, Bródy Sándor, Szép Ernő kézfogását hozta el hozzánk. Öncsonkításra oly hajlamos nemzetünk őt is odadobta a nácik áldozatául.

Ki állít emléket, szobrot, ki nevez el utcát **Erdős Imre Pál** grafikusnak? (Nántú, 1916. nov.2. - Szatmárnémeti, 1987. nov.17.) Nagybányán Thorma Jánosnál, Krizsán Jánosnál és Mikola Andrásnál, majd Budapesten Molnár C. Pál növendéke volt. Kiállít Szatmárnémetiben, a budapesti Nemzeti Szalonban, Párizsban. Kezdetben fest, többségében portrékat, kompozíciókat, lírai hangvételő, szurrealista jellegű képeket, melyekben mestere, Molnár C. Pál hatása érezhető, fametszet- és

rajz albumokat jelentet meg, Markovits Rodion, Benedek Marcell és Ignác Rózsa bevezetőivel Szatmárnémetiben telepedik le, ahonnan családjával elhurcolják Auschwitzba, egyedül tér vissza 1945-ben. 1952-1968 között Nagybányán él, közben a helyi színház igazgatója. 1963-ban Román Állami díjat kap, 1964-ben a Művészet Érdemes mestere címmel tüntetik ki. 1968-ban végleg visszatér Szatmárnémetibe. 1977-től haláláig a Romániai Képzőművészek Szövetségének alelnöke. A '80-as évek kompozícióiban előtérbe kerülnek az élet - halál, szépség-rútság, fiatalság-öregség, motívumai, egy gyötrelmes és dilemmákkal tele gondolatvilág elemei. Halála előtt Szatmár városának adományoz egy 20 rajzból álló sorozatot. Több mint 25 egyéni kiállítása volt az országban és azon kívül.

Ki állít emléket, szobrot, kinevez el utcát **Góth Móric** festőművészről?

Avasfelsőfalun született 1873. március 2-án. Középfelsőfokú tanulmányait Szatmárnémetiben végezte 1891-ben. Budapesten Bihari Sándornál és Karlovszky Bertalannál tanul festészetet. Münchenben a híres festőiskolában megismerkedik jövőbeli feleségével Ada Löwith-el (1877-1950) és Hollósy Simonnal, majd Nagybányán Hollósy Simon tanítványa (1896-98) lesz. Mednyánszki Lászlóval való találkozása nagy hatással volt munkásságára. „... Az ember csak kozmopolitáskodik, okoskodik, rakoncátlankodik, egyszer aztán valami melegség bizsergeti meg, valami könnyfakasztó ellágyulás: az én falum, az én vérem, az én iskolapajtásom... Amint Góth Móric csakugyan a mi fiunk, amiért egész bátran döngethetjük a mellünket az ő gyönyörűséget hozó vásznáról szólva... Szokatlan lelkesedéssel fedezték fel most a fővárosi lapok Góth Móricot a szatmári születésű festőművészt...” írja 1908. április 9-én a Szamos tudósítója, a szatmáriak másik büszkesége, Markovits Rodion. Járja a világot. Franciaország, Hollandia, az Egyesült Államok, majd Belgium. Több műfajban dolgozott. Naturalisztikus meglátású, hangulatos tájképek mellett arcképeket festett. Elhagyta Magyarországot, Hollandiában telepedett le. Amsterdamban halt meg 1944-ben. Fiatalkori alkotásaiból Szatmárnémetiben a Művészeti Múzeumban őrzik az Erzsébet (Sziszi), a Böszörményi Károly polgármester, és egy ismeretlen férfi arcképét.

Ki állít emléket, szobrot, ki nevez el utcát **dr. Havas Miklós** újságíró, zenekritikus, zeneszerző, szerkesztő, drámaíró, előadóművész, hegedűművészről? Szinérválján született 1876. okt. 11-én. Iskolai tanulmányait Szatmárnémetiben végezte. Budapesten és Kolozsvárott tanult és végzett jogot. Szatmárnémetiben nyitott ügyvédi irodát. 1921-ben megalapítója és igazgatója a Szatmári Zenekedvelők Egyesületének. 1923-ban megválasztották a Kölcsey Kör művelődési szakosztályának előadójává. A Szabadsajtó egyik szerkesztője a harmincas években. Írásai, tárcái, zenei cikkei a Szamosban, a Vasárnapi Újságban, a Zenei Szemlében jelentek meg. Nemcsak mint ügyvédet és irodalmárt tartjuk számon. Fontos szerepet játszott Szatmárnémeti zenei életében, mint tehetséges hegedűművész. Zeneszerzői munkássága eredményeképpen nyomtatásban is megjelent néhány műve: Hermin keringő, Karikás csárdás, Tűzoltó induló. Mint hegedűszólista, sok hangversenyen lépett fel. Csodadoktor c. vígjátéka dicséretet nyert a kolozsvári drámapályázaton. Az 1924-es szatmárnémeti bemutatóra megzenésítette Benedek Elek Többsincs királyfi c. mesejátékát. Önálló kötete 1923-ban jelent meg Szatmárnémetiben. Május (három egyfelvonásos), Muzsikaszó, Remington kisasszony, Legenda című színpadi művei is sikert arattak. Feleségével eldeportálták. Auschwitzban halt meg 1944-ben.

Ki állít emléket, szobrot, ki nevez el utcát **Kaczér Illés Ignác** író, újságíró, költő, színpadi szerzőnek? Szatmárnémetiben született 1887-ben. 1911-ben találkozunk Kaczér Ignác névvel a Szatmárnémeti című lapban. 1912-ben az Új Szatmár szerkesztője. A Szamos napilapban, a századforduló idején jelentek meg első novellái (A Vezércikk), versei (Rapszódia, A tavasz hajszolása).

1909. február 27-én Heves Béla szatmárnémeti társulata mutatta be Kaczér Illés Füst című vígjátékát Peterdi Sándor rendezésében. Budapestre vágyott A Nap című fővárosi lap szerkesztője. Több regénye is megjelent, pl. Khafrit, az egyiptomi asszony (1916), A fekete sas (1918). Kolozsvárott mutatták be Megjött a Messiás című drámáját 1921-ben, A Gólem ember akar lenni címűt 1922-ben adták elő ugyanott. A sziámi ikrek c. burleszkjének Pozsonyban volt a premierje. A Tanácsköztársaság bukása után elhagyta az országot, Bécs, Pozsony, Kolozsvár, Berlin voltak letelepedésének állomásai. Berlinben kedvelt novellaíró. Élte utolsó szakaszát Izraelben élete, ahol nagyra becsült író, újságíró, különböző társadalmi szervezetek tekintélyes vezetőjeként is tevékenykedett. Tel Avivban halt meg 1980-ban. Életének első szakaszában magyar nyelven írt, később németül, héber nyelven. A 93 évet élt alkotó a Szatmár megyében született írók között a legnagyobbakhoz tartozik. Munkásságának megismerése a szatmáriaknak kötelessége lenne, felfedezése számunkra fontos tanulságokkal szolgálhatna.

Ki állít emléket **Kövesné - Szabados Irma** festő- és iparművésznek? 1905-ben született Aradon. Mint nagyon tehetséges gyermeket, beírták a nagybányai festőiskolába, ahol Thorma János és Mikola András voltak a tanárai. Nagybányán ismerkedett meg férjével, Köves (Steinfeld) László kiállítás rendezővel. Kövesné az 1930-as évek elején telepedett le Szatmárnémetiben. 1932-ben, az Unió Klubban, a Köves László képerkeskedő által rendezett kiállításon, előkelő művészek társaságában, mint Mikola, Ziffer, Nagy Oszkár ott van Kövesné Szabados Inci is. A negyvenes években Köves Lászlót munkaszolgálatra vitték. 1944-ben a Donnál eltűnt. Kövesné Szabados Inci, egyedül nevelte 11 éves kisfiát, Andrást. Az 1957-ben megrendezett megyei tárlaton Szamos-part c. vízfestményével vett részt. 1959-ben, a Szatmárnémetiben rendezett őszi tárlaton tengerparti képekkel jelentkezett. 1992-ben halt meg, a Status quo ante temetőben alussza örök álmát.

Ki állít emléket **Krausz Ilona** képzőművész, rajztanárnak? 1900. július 31 - én született Temesvárott. 1923-ban feleségül ment Litteczky Endre képzőművészhez. Többnyire a férjével együtt állított ki Nagyváradon, Aradon, Temesváron, Jászvárosban, Kolozsvárott, Ploiești-ben, Craiován, Szatmárnémetiben. Bukarestben a Salon és a Dalles Terem vendégei voltak. 1931-ben közös kiállításon mutatkoztak be Budapesten. Szereti a bizarr világot, a szimbólumokat, a realitásoktól való elvonatkozást, írja Endre Károly. 1955-ben, Varsóban egy nemzetközi kiállításon szerepelt. Szatmárnémeti Népművészeti Iskola tanára. 1974-ben halt meg Szatmárnémetiben.

Ki állít emléket, szobrot, ki nevez el utcát **Markovits Rodion** (Jakab) írónak? A történelmi tényekhez is ragaszkodó Szibériai garnizon című regénye révén nem csak a magyar, de a világirodalomba is befogadott Markovits Rodion névét. Munkásságának szakmai boncolgatásával a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben többek között Dávid Gyula, Gaál Gábor, Kovács János, Mikó Imre foglalkozott.

1884. július 15-én született, az egykori Ugocsa vármegyei Kisgércén. Az első világháborúban orosz hadifogságba esett. Első elbeszéléskötete Ismét találkoztam Balthazárral címen jelent meg Szatmárnémetiben 1925-ben. Tanódy Endre a Hétfői Friss Újság 1925. szeptember 14. számában valósággal ünnepli a kötet megjelenését. Túlcorduló lelkesedéssel ilyeneket ír „Megjelent az első írói írás ebben a városban...” 1927-ben a Szamos című napilapot szerkeszti. Négy év múlva Kolozsvárt találhatjuk Markovits Rodiont, mint a Keleti Újság Szatmár-vidéki munkatársát. 1927-ban jelent meg a Szibériai garnizon című riportregénye, amelyet a későbbiekben 14 nyelvre fordítottak le. Markovits Rodion neve felkerül a világ vezető, és egyben közvélemény formáló lapjainak címlapjára. A New York Herald, a New York Times, a New York Evening Pest, vagy a Daily Mail tudósítói

futnak Szatmárnémetibe, hogy Markovits-sal interjút készítsen. 1930. január 12-én Budapesten a Zeneakadémia Nagytermében lépett fel Markovits Rodion és felesége. Az est műsorvezetője Móra Ferenc volt. 1945 után a Magyar Népi Szövetség tagja. A Szabad Szó belső munkatársa Temesváron. Utolsó kötete Egy öreg partizán naplója címen jelent meg Kolozsváron 1945-ben.

Markovits Rodion 64 éves korában, 1948. augusztus 27-én hunyt el Temesváron.

Ki állít emléket, szobrot, ki neves el utcát **Mihályi Károly** jellemszínész, komikus, színingazgatóról? Nyolcgyermekes zsidó tanítócsaládból származik. Majtényban született 1886. augusztus 17-én. Bp.-en halt meg 1944. ben. Szatmárnémetiben először Heves Béla társulatában játszott két évadon át 1910-1912 között. Harcolt az első világháborúban, orosz fogságból hazaérkezve Szabadkay társulatához szerződött. Ettől kezdve elkötelezte magát az erdélyi színpadoknak. Mégis legtöbbet szatmárnémetiben játszott. Mint igazgató a Vaszárda legvadabb dühöngése idején is vállalta a mindennapi harcot és áldozatot. Nagyon nehéz időkben szolgált Tália templomában. Számtalan esetben előfordult, hogy meghirdetett, teltházasnak ígérkező előadásokat tiltott le a hatalom a kezdés előtti órákban. Más esetben a színházba tervezett előadást kezdés előtt hirtelen át kellett vinni más helyiségbe, mert alkifogásokkal megtiltották az előadás megtartását. Felesége M. Palucz Vilma is sokáig erősített különböző szatmári társulatokat. Ő nagyváradi színészként halt meg 1969-ben. Mihályi Károly testvéréről Baradlay Lászlótól tudunk. Ő írja a Szamos 1929. március 10. számában Boros (Borstein) Elemérről: „A szatmárnémeti zsidó tanító fia Budapesten lett újságíró. A Magyar Hírlap szerkesztőségénél helyezkedett el, és ott lett neves újságíróvá, majd drámaíróvá. A Vakablak című drámája nemzetközi porondon is megállta a helyét. Bécs után Berlin, majd Róma közönsége ünnepelte a szerzőt. A szerző ekkor mindössze 29 éves volt.” Bp.-en halt meg, 1971-ben.

Ki állít emléket, szobrot, ki nevez el utcát **Nemes Niedermann Ferenc** íróról? Nádai István színművész bátyja Nemes Niedermann Ferenc Nagykárolyban született 1909. március 22-én. Niedermann Ferenc hivatalosan nem változtatott nevet, azonban író nevének Nemes Ferencévé vált ismerté. Nemes Ferenc Kolozsvárott élt és dolgozott, mint újságíró, író. 1934-ben megjelent egy kisregénye is Elemista voltam címmel. Dalszövegeket is írt. Többek között Karácsony Benő Rút kiskacsa című zenés vígjátékát ő írta át színpadra. Élettársára, Pálffy Lilire, nem vonatkoztak a zsidótörvények, ő mégis önkéntesen vállalt vele közös sorsot, gázkamrában halt meg. Nemes Ferencet 1944-ben, amikor már nem bírta a menetelést, tarkón lölték.

Ki állít emléket, szobrot **Nádai István** színművészről? 1910. november 12. született Nagykárolyban, 1995. január 29-én hunyt el Szatmárnémetiben. Saját bevallása szerint harminckét foglalkozást próbált ki. Volt színházi klakkőr (fizetett tapsoló), hordár, kifutófiú, plakátfestő. Aztán 1925-ben beáll Budapesten ékszerésznek. 1926-ban nagybani textilkereskedő, 1927-ben Nagykárolyban fogásztanuló. Nádai István hagyatékában található a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem igazolványa. Mint rendkívüli hallgatót a bölcsészeti karra vették fel az 1944/45. tanév 2. felére. Az aláírásból Miskolczy rektor nevét olvashatjuk ki. A leckeigazolványból az is kiderül, hogy szaktantárgyai a magyar és angol irodalom. Tanárai között dr. Tavasz Sándort, Kristóf Györgyöt, Jancsó Elemért, dr. Várkonyi Hildebrand, Kristóf Sarolta nevét találhatjuk. Arról, hogy Nádai István ezeket a tanulmányait befejezte volna nincsenek bizonyítékaik. Egy 1945. június 20-án kiadott igazolványból megtudjuk, hogy a „Hivatásos újságírók kolozsvári szakszervezetének tagja.” 1954-ben újsághirdetés jelent meg, amelyben a nagybányai színház idősebb életkorú színészeket keres. Niedermann István jelentkezett, sikeres versenyvizsgát tett, így lett a nagybányai, majd a színház Szatmárnémetibe való költözésétől a Szatmári Állami Magyar Színház művésze. Szenzációs

memóriájú ember volt. Az első rendelkezési próbán Náday István már tudta a szöveget. Náday István íráshajlam családi örökség, hiszen tanítónő édesanyja mesejátékokat írt, nagybátyja novellista és újságíró volt, bátyja Ferenc író, újságíró.

Náday István öt nyelven beszélt. Utoljára 1990. június 18. egy hétfői napon – már, mint nyugdíjas színész - lépett fel Sütő: Egy lócsiszár virágvasárnapja című drámában, Mann szerepében. 1995. január 29-én hunyt el. Szatmárnémetiben a Staus Quo Ante zsidó temetőben alussza örök álmát.

Ki állít emléket, szobrot **Reismann Irma** újságíró, író, költő, szerkesztőnek? Szilágysomlyón született 1895. augusztus 20-án. Középiskolai tanulmányai a szilágysomlyói minorita gimnáziumban kezdte. 1919-ban érettségizett Zilahon a Wesselényi Kollégiumban. Első versei és cikkei a Szilágyság c. lapban jelentek meg. 1920-tól a Szamos, a Szatmári Újság munkatársa. Verseskötete jelenik meg 1925-ben Szatmárnémetiben: R.I. versei címmel. Első verseskötete osztatlan sajtó és közönségsikert hozott szerzőjének Asszonyok lapja címmel 1926-ban lapot indított. Számos művészi és színi kritikát ír. Sok munkája jelent meg Adyval, az Ady családdal kapcsolatban. A 30-as években rövid időre magánkönyvtárat nyitott a Pannónia szálló melletti kis épületben, amely 1968-ban a fia Erdős I. Pál grafikus műterme lett. Foglalkoztatta és sokat tett a romániai magyar gyermekirodalomért. 1933-ban Kis Pajtás címmel képes gyermeklapot indított. 1940-ben a Reggeli Lapok (Szatmárnémeti) szerkesztője. 1944-ben ő is ott volt a deportáltak között. Nem tért vissza Auschwitzból.

Ki állít emléket, szobrot ki nevez el utcát **Szabadkay József** színiigazgató, színész, rendezőről? Szabadkán született 1880. február 14-én. Az ő tervei szerint, itt kellene legyen a sírja a szatmári temetőben, de őt is elvitték Auschwitzba, őt, aki 1919-től már letelepedett itt, őt, aki fölnevelte Krémer Sándor négy árváját, őt, aki vidéken először Szatmárnémetiben épített forgószínpadot ennek a színháznak, őt, aki a legkegyetlenebb terror idején, a két világháború között, szolgálta az ezerfejű cészárt ebben a városban. Első házasságát is itt kötötte Theisz Blanka színésznevének Kolozsvári Blankával. 1913-ban a házasság felbomlott. Krémer Sándor halála után az özvegygel kötötte össze az életét és Szatmárnémetiben házat vásárolt.

Szabadkay József az 1903/1904. évadban már segédszínész Krémer Sándor társulatánál Szatmárnémetiben. Ugyanitt kezdte a színészi gyakorlatot öccse Szabadkay Miklós a következő évadban. Szabadkay József az 1919-1923. évadban színiigazgatóként és rendezőként tért vissza Szatmárnémetibe. Még két évadon át igazgatott Szatmárnémetiben. Szabadkay József fedezte fel Neményi Lilit, Zilahy Irént, itt csillogtatta meg kivételes tehetségét Marosy Géza, Kovács Dezső, Görög Olga, Somogyi Emmi, Torday Etel, Rákosi Ferenc. A deportáláskor képtelen volt elhinni, hogy őt legkisebb bántódás érheti. Amikor erőszakkal bevitték a gettóba felvette gyönyörű fehér frakkját és úgy vonult be. Az Auschwitzba robogó vonaton halt meg. Kassán az állomásban dobták ki az egyik marhavagonból.

Következtetések

Akikre emlékeztünk – Arányi Dezső és Góth Móríc kivételével, nagy többségük a XX. század első felében, 50 év alatt váltak ki Szatmár és környéke társadalmából és lettek szellemi-művészeti éllovasai az itteni értelmiségi életnek. Egy részük itt talált otthonra, mint Szabadkay, Reismann Irma, Krausz Ilona, Kövesné, Bretter György, Berger Marcell. Mások innen indultak az ismertség felé. Egyszer csak felbukkantak Szatmárnémeti utcáin; mozgalmassá, eseményessé, izgalmassá tették ennek a városnak szellemi, gazdasági életét.

Felgyorsították a vidéki település mindennapjait. Az ő súlyuk, értékük ma sem jelentéktelenebb azokénál, akikről utcákat, tereket neveznek el, megbecsülve városukért tett fáradozásait. Róluk, zsidókról, mindenki megfélekedzik. Sem a zsidó, sem a magyar közösség nem tesz lépést emléküik megőrzéséért. A város román közössége semmit nem tud róluk, mert ha tudna, a demokrata román harcolna azért, hogy Dénes Sándorról, Arányi Dezsőről, Kaczér Illésről, Markovits Rodionról, Nádai Istvánról, Szabadkay Józsefről és a többiekéről méltó emléket állítsanak.

Óriási lelkiismereti űr kell tátongjon azoknak az illetékeseknek a lelkében, akik felelősek múltunk megőrzéséért. Zsidó közösség alig-alig van már. Akik még vannak, már ők sem tudnak ezekről a felmenőkről, vagy nem tudnak tenni értük. Az űr, amit a szatmári zsidó nagyságok maguk után hagytak a mai napig betöltetlen.

Ők mind szatmáriak, de sírjaik, Tel Avivban, Budapesten, vagy valahol a nagyvilágban, néhányuk Szatmáron, másoké az auschwitzzi égbolt magasságában vannak.

Páskándi Géza értizedeken át levelezett egykori rabtársával az azóta Izraelbe áttelepedett názáreti főrabbi Müller Pinkással. Idézzük itt Páskándi Géza Müller főrabbihoz írt leveléből az anyanyelvről írott szép megfogalmazását:

„Az anyanyelv a sokféle etnikumból eggyé gyűrődött nemzet közös kincse. Az anyanyelv éppoly befogadó és megbocsátó, mint az anya. A nagyobb gyermek az anyja karjába-könyökébe kapaszkodik, de ő épp a legkisebbet veszi ölébe, aki nem tud megállni a saját lábán. Igen azt mondom, az anyanyelv bölcsességétől kell tanulni, türelmétől. Mert erkölcsöt szab és erkölcsöt sugall.”

Aztán meghalt Frici főrabbi felesége. Páskándi Géza ekkor így írt: „A pótolhatatlant pótolni nem lehet... Arra kérlek hát dolgozz, ne hagyd veszni erdélyi és dunai emlékeidet... Egyetlen dolog – a kedvünk szerinti munka, ami megvigasztal, mert Isten ajándékképpen adja...”

Valóban, a pótolhatatlant pótolni nem lehet, de amíg embernek nevezzük magunkat emléküik megőrzése múlászthatatlan kötelességünk magyaroknak, románoknak, németeknek, zsidóknak egyaránt.

Csirák Csaba